УДК 372.8.016
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-2-48

Валерій ЛЯЛЕНКО,
orcid.org/0009-0009-9581-5651
аспірант кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін
Навчально-наукового інституту історії та суспільних дисциплін імені О. М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський Колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) karpatdol@gmail.com

ЩОДО РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ: ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ У СПАДЩИНІ Г. СКОВОРОДИ

Зміст гуманітарної освіти полягає у тому, що вона формує принципи світорозуміння, цінності, ідеали, а також формує певні життєві позиції. В умовах воєнної агресії рф проти України гуманітарна освіта перебуває у процесі трансформації, тому виникає низка питань, пов'язаних з її подальшим розвитком, а також акцентує на проблематиці, яка є актуальною з позиції педагогічної практики. У межах таких теоретичних досліджень створюються інноваційні уявлення про специфіку та особливості самого педагогічного процесу у сучасних умовах.

Одним з основних напрямків розвитку світової педагогічної науки другої половини XX століття є становлення антропологічної парадигми, спрямованої, перш за все, не тільки на розвиток особистості того, кого навчають, але і його духовного світу через засвоєння етнокультурних, загальнонаціональних, загальнолюдських цінностей і формування гуманітарно-орієнтованої свідомості. Зміна антропологічної парадигми спричиняє суттєві зміни у самому педагогічному процесі та його специфіці, а саме допомагає розв'язати питання, що змінюється у ньому та у якому напрямі буде відбуватися його подальший рух.

Зазначено, що у сучасному педагогічному процесі виникає потреба врахування численної диференціації «я» людини, з якою майбутній фахівець-педагог зустрінеться не лише у своїй діяльності, а й безпосередньо у повсякденному житті. Звичайно, що це ускладнює комунікацію між людьми, змушує шукати її нові форми, при цьому найбільше зростає потреба у відповідальних етичних рішеннях, на які здатна лише повноцінна особистість. Попри оригінальність підходу у розв'язання цієї проблеми, вона вже вивчалася в історії української філософської думки у не менш поглибленому та всебічному розумінні. Йдеться про педагогічну спадщину видатного українського філософа, мислителя, поета, педагогу Григорію Сковороді.

Таким чином, подальше висвітлення питань педагогічної спадщини Г. Сковороди в аспекті розвитку ціннісних орієнтацій людини як одного з важливих соціальних явищ є актуальним.

Ключові слова: *гуманітарна освіта, екзістенціально-педагогічний підхід, навчальний процес, педагогічні ідеї, різносторонній розвиток людини.*

Valeriy LYALENKO,
Orcid.org/0009-0009-9581-5651
Postgraduate student at the Department of Pedagogy
and Methods of Teaching History and Social Disciplines
Educational and Scientific Institute of History and Social Disciplines named after O. M. Lazarevsky
of National University "Chernihiv Collegium" named after T. H. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine) karpatdol@gmail.com

ON THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY VALUE ORIENTATIONS: PEDAGOGICAL IDEAS IN THE HERITAGE OF G. SKOVORODA

The content of humanitarian education is that it forms the principles of worldview, values, ideals, and also forms certain life positions. In the conditions of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, humanitarian education is in the process of transformation, therefore a number of questions arise related to its further development, and also focuses on the issues that are relevant from the point of view of pedagogical practice. Within the framework of such theoretical research, innovative ideas about the specifics and peculiarities of the pedagogical process itself in modern conditions are created.

One of the main directions of development of world pedagogical science of the second half of the 20th century is the formation of an anthropological paradigm, aimed, first of all, not only at the development of the personality of the one being taught, but also at his spiritual world through the assimilation of ethnocultural, national, universal human values and the formation of a humanitarian-oriented consciousness. The change of the anthropological paradigm causes

significant changes in the pedagogical process itself and its specificity, namely, it helps to resolve the question of what is changing in it and in what direction its further movement will take place.

It is noted that in the modern pedagogical process there is a need to take into account the numerous differentiation of the «I» of a person, with whom the future specialist-pedagogue will encounter not only in his activities, but also directly in everyday life. Of course, this complicates communication between people, forces to look for its new forms, while the need for responsible ethical decisions, which only a full-fledged personality is capable of, is growing the most. Despite the originality of the approach to solving this problem, it has already been studied in the history of Ukrainian philosophical thought in an equally in-depth and comprehensive sense. We are talking about the pedagogical heritage of the outstanding Ukrainian philosopher, thinker, poet, and teacher Hryhoriy Skovoroda.

Thus, further highlighting the issues of the pedagogical heritage of G. Skovoroda's work in the aspect of the development of human value orientations as one of the important social phenomena is relevant.

Key words: *humanitarian education, existential-pedagogical approach, educational process, pedagogical ideas, comprehensive human development.*

Постановка проблеми. Підхід Г. Сковороди до освітнього процесу містить глибокий антропологічний зміст, попри те, що ця ідея не була чітко сформована у теоретичному розумінні як узвичаєно у сучасній педагогічній науці. Водночас не можна не відзначити, що Г. Сковорода був не лише педагогом-практиком, а й педагогом-теоретиком, який заклав основою своєї педагогічної діяльності певні педагогічні засади. Так, Г. Сковорода постійно втілював у життя ті ідеї, які сам сповідував і до реалізації яких підходив насамперед з практичного погляду. Спілкування з простими людьми (з козаками, селянами) допомагало Г. Сковороді опановувати великий життєвий досвід, який пізніше він відтворював у творах. Основна мета педагогіки Г. Сковороди полягала в ідеї трудового виховання та всебічного розвитку особистості дітей, незалежно від досягнення та становища батьків. На думку філософа, основними дидактичними вимогами є самостійне вивчення навчального матеріалу та його обдумування.

Педагогічні погляди Г. Сковороди ґрунтуються на традиціях народної педагогіки. На основі народної мудрості філософ пропонує формувати у дітей навички вивчати природу, поважати та любити батьків, а також враховувати інтереси дітей. Велике значення Г. Сковорода приділяв сімейному вихованню, на думку філософа, батьки – це ті, хто не тільки народив дитину, але й приділяв їй весь свій вільний час, отже, вони виконали свою місію дану Богом. Фундаментом виховання є природні нахили дитини, тому необхідно створити ті умови, які допомагатимуть розвитку її здібностей. Педагогічні ідеї Г. Сковороди сформувалися, з одного боку, на основі його філософського світорозуміння, з іншого, – вони були результатом його ефективної праці у реалізації процесу освіти та виховання.

На сучасному етапі актуальним є питання особистісно-орієнтованої моделі освіти, яка докорінно повинна змінити зміст освітнього процесу. Потрібна гуманістична модель, орієнтована на різнобічний розвиток усіх творчих сил, при реалізації якої учень відчуває свободу від нерозумних і спотворювальних його як особистість заборон та обмежень, панує атмосфера поваги, партнерства, співробітництва. У гуманістичній моделі учень – не пасивний об'єкт впливу з боку дорослих: він вчиться жити, вчиться отримувати нові знання протягом всього життя, мислити вільно та критично, вчиться любити світ і робити його гуманнішим, вчиться креативності у вигляді творчої діяльності.

Мета освітнього процесу – формування такої особистості, основою світогляду якої є гуманістичні цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення спадщини Г. Сковороди є популярною серед дослідників його життєвого шляху та філософських ідей в історико-педагогічній науці. Проте дослідження, які безпосередньо присвячені концепції формування особистості в його творах обмежуються лише кількома працями відомих російських вчених. Окремі важливі постулати педагогічної спадщини Г. Сковороди в аспекті розвитку особистості досліджували такі науковці як М. Євтух (Євтух, 2021: 302), Н. Левченко (Левченко, 2023: 36), О. Левицька (Levytska, 2022: 21) та інші.

Мета статті – висвітлення основних положень педагогічної спадщини Г. Сковороди щодо розвитку ціннісних орієнтацій особистості.

Виклад основного матеріалу. У педагогічних ідеях Г. Сковороди можна знайти низку прикладів, які розкривають його розуміння сутності педагогічного процесу та взаємодію у ньому учня та вчителя. Так, філософ бачив необхідність відповідати на всі питання, які задавав йому учень, він намагався досить швидко реагувати на всі конкретні обставини та труднощі у його житті. Позиція Г. Сковороди свідчить про те, що формування у кожної людини, яка є учнем, почуття його

можливості та повноцінності залежать від функції викладача, а також від його антропологічної мудрості.

Першочергово, йдеться про уміння органічно поєднувати у своєму відношенні до вихованця дві максими: визнання його свободи; врівноваження цієї свободи відповідальністю. Педагогічна система Г. Сковороди ґрунтувалася на таких принципах: народність навчання і виховання, відповідний характер виховання, єдність навчання і виховання, поєднання розумової та фізичної праці у виховній діяльності, без чого немає ні радості, ні спокою (Євтух, 2021: 302). Водночас тенденції, які на сучасному етапі спостерігаються в освітньому процесі, і насамперед у гуманітарній освіті, суттєво змінили місце та роль викладача, а також оцінку його праці.

Це частково обумовлено зміною акцентів на тих сенсожиттєвих орієнтирах, якими завжди супроводжувалася викладацька діяльність. У викладацькому середовищі залишилася незначна кількість людей, для яких важливе значення має не лише сам процес освіти, але й прагнення осмислити глибокі світоглядні питання, без яких неможливо визначити подальшу долю як окремо взятої країни, так і цивілізації у цілому. Філософські роздуми Г. Сковороди чудово втілюються у гармонійному поєднанні зовнішньої та внутрішньої краси, матеріального і духовного аспектів життя, спрямованого на самопізнання і досконале єднання з волею Божою (Левченко, 2023: 36).

Водночас нині для викладача стає дуже важливим вміння розкривати сенс знання, що передбачає не тільки та не стільки передачу готового матеріалу чи навіть схеми його отримання, а акт творчості, переходу від одного до іншого. З цієї позиції важливим є переосмислення творчої спадщини мислителя Г. Сковороди, його особистостей і ролі в історії української та світової культури (Levytska, 2022: 21). На думку Г. Сковороди, природа є головне та верховне у вихованні. Процес освіти даватиме свої плоди тільки у тому випадку, якщо діяльність вчителя та навчання учня відбуватимуться відповідно до їх природних нахилів, а отже, відповідати їх інтересам, творчим здібностям, душевному настрою і тому, до чого тягнеться їхнє серце, оскільки воно є природою людини.

Філософія серця Сковороди споріднена з теорією «спорідненої праці», спрямована на індивідуальність освіти. Виключно завдяки своєму «внутрішньому» світу (серцю) людина може бути самою собою і саме в цьому полягає основний пафос педагогіки Сковороди «Природне» виховання має бути спрямоване не на розум, не на інтелект і навіть не на волю і не на почуття, а на серце, на той цілісний корінь, з якого виростає все душевне життя людини. Г. Сковорода доповнює всеосяжність теми «родинного виховання» відповідними сімейними стосунками. Батьки відіграють свою роль не лише словом, але й власним прикладом, виховуючи у покоління, що підростає, чесність, повагу до праці та працівників, навчаючи їх бути прикладом гарних манер і готовності допомогти іншим (Fedorchuk, 2024: 132).

Основна педагогічна думка Г. Сковороди була новаторською для того часу, оскільки вона розглядала виховання як природне, виховання цілісності духу, виховання такої особистості, яка живе в гармонії зі світом та з самою собою, актуальність цієї ідеї зберігається і до сьогодення. Освічена людина – це, перш за все всього, духовна людина. Саме тому сучасне гуманітарна освіта має створити умови для духовного розвитку людини, для розуміння інших людей, для формування здібності людини жити та здійснювати свої вчинки та практичні дії по совісті. Активна бездіяльність як філософсько-екзистенційний елемент у вченні Г. Сковороди набуває символічного значення у співвідношенні з феноменами таланту, свободи та творчості, які є вираженням людської активності. Виокремлюються два полюси символічної структури: предметний образ і глибинний смисл (Токар, 2021: 8).

Це необхідно, щоб освічена у духовному розумінні людина була готова до випробувань і здатна була їх сприймати спокійно, без почуття страху та власної невпевненості. Саме гуманітарна освіта має поставити своєю метою необхідність створювати умови для розвитку людини як такої, тобто, мова йде про розвиток в єдності всіх тих сторін людини, про які ми ще недостатньо знаємо. У цьому полягає зміст висловлювання Г. Сковороди про те, що всяка справа дозріває, якщо природа керує, а тому їй не варто заважати, і, за наявної можливості, усувати перешкоди таким чином, як наче дорогу їй очищаєш. На думку мислителя, шлях до щастя лежить через моральне піднесення людини. Це пов'язано з індивідуалізмом, притаманним філософії Г. Сковороди, яка зосереджує увагу на живій людині (Denysenko, 2022: 48).

Сучасна педагогіка, на відміну від ідей педагогічного вчення Г. Сковороди, відштовхується не від природи людини, а обирає імперативний шлях впливу на особистість. Керуючись авторитарним методом навчання та виховання, педагогіка лише збільшує розкол між освітою та природою. Безумовно, позитивним той факт, що останнім часом

у суспільстві активно обговорюються питання про духовність, етику, естетику. І це заслуговує на особливу увагу, проте, якщо при цьому не враховується природа людини, навряд це спричинить позитивний результат. Відповідно до зазначеного, варто погодитися з тою думкою, що в історії української культури вчення Г. Сковороди стало відправною точкою для єдиного релігійно-філософського вчення про серце (кордоцентризму) (Abramovych, 2020: 23).

При цьому необхідно зауважити, що погляди філософа на своєчасному запобіганні відхилення у формуванні особистості не збігаються з ідеями релігії та твердженнями деяких закордонних вчених, оскільки вони по-різному тлумачать природу людини. Так, згідно з теоріями ряду відомих філософів (Т. Гоббса, І. Канта та інших), людина за своєю природою аморальна, зіпсована, агресивна, сповнена злості та ненависті до себе подібних, схильна до насильства. З цього приводу висловився і З. Фрейд, який також вказував на природжену агресивність людини, доводив ідею неминучості війн. Основою ж світогляду Г. Сковороди був гуманізм, яким пройнята вся його творчість. Дійсно, філософ не перебував у гармонії з духом Просвітництва, але фактично був релігійним просвітником, і його позиція типологічно пов'язана з діяльністю польських єзуїтів XVIII століття, які трансформували принципи просвітницької філософії у метод катехизації. З іншого боку, Г. Сковорода, намагаючись наслідувати Ісуса, не створював власних доктрин, а лише пропонував спільну основу релігії та філософії (Dovzhenko, 2022: 23).

На думку Г. Сковороди, причинами, які породжують моральні вади, інші відхилення у поведінці, є суспільні умови, неправильно поставлене виховання, темрява, неосвіченість народу. Виховання необхідно починати якомога раніше, максимально з врахуванням психофізіологічних особливостей дітей. Попри те, що у деяких випадках складно пізнати природу малюка, але вона може та повинна бути пізнана. Г. Сковорода наголошував на необхідності вести щоденне спостереження за дитиною, її грою, відносинами з людьми, які її оточують, за її життям. Виключно у такий спосіб можна глибоко вивчити її задатки та реалізовувати процес виховання відповідно до них. Саме правильне виховання дитини з перших днів її життя, вважав Г. Сковорода, є основою профілактики відхилень у формуванні його особи, вчинення ним протиправних дій (Клевака, 2022: 90).

Одним з перших в історії педагогічної думки Г. Сковорода висунув ідею всебічно розвиненої особистості. Тому у його творах є низка справедливих міркувань щодо морального, трудового, фізичного, естетичного, розумового виховання. Що стосується морального виховання, то найважливішим, на думку Г. Сковороди, є формування у дитини чесності, скромності, справедливості, комунікабельності. У дружбі філософ вбачав той фактор, який покликаний відіграти важливу роль у моральному вдосконаленні людей та у суспільному прогресі. Не залишилися поза увагою Г. Сковороди такі питання, як виховання патріотизму, любові до свободи, оптимістичного світовідчуття. Дії людини детерміновані постійними законами зовнішнього світу, проте ця детермінованість не фатальна. На відміну від інших живих істот особистість має свободу волі у визначенні лінії своєї поведінки під час вибору того або іншого рішення (Serediuk, 2021: 105).

Згідно з поглядами Г. Сковороди, свобода дій людини залежить від ступеня пізнання нею своєї природи та законів зовнішнього світу. Лише пізнавши свою природу, вона може вільно спрямовувати власні зусилля на досягнення гуманних цілей, зробити життя змістовним і високоморальним. При цьому у моральному вихованні важливо «навчити подяку», яку Г. Сковорода тлумачив досить широко. Невдячність же, своєю чергою, філософ вважав джерелом багатьох моральних вад суспільства. Цікавою є також ідея Г. Сковороди щодо необхідності виховання у дітей вміння поєднувати особисті та суспільні інтереси.

За основу цього мислитель брав особистий інтерес, але вважав, що усвідомлений кожною людиною особистий інтерес є причиною поєднання інтересів окремої особистості та суспільства. Справжнє життя та щастя, на думку Г. Сковороди значно залежать від здатності людини поєднувати особисте та суспільне. Крім того, у своїх працях філософ створив ідеальний образ українця, який, на його думку, повинен відрізнятися від образів інших народів (Naida, 2022: 13). Велику роль у формуванні особистості, запобіганні відхиленням у поведінці дітей відіграють батьки, які особливо повинні дбати про фізичне здоров'я дітей, тому що від цього значно залежить процес формування особистості. Г. Сковорода надавав виняткового значення фізичному здоров'ю, схильний був бачити зв'язок між «тілесним» (фізичним) станом та різними психічними захворюваннями.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що правильне формування особистості, яке полягає у всебічному гармонійному розвитку особистості кожної дитини з урахуван-

ням її природних нахилів та завдатків, здійснюється спільними зусиллями батьків, учителів, суспільства; починаючи з перших днів життя дитини. Це є, на думку Г. Сковороди, вірним методом виховання та формування дитини, а також є запорукою успішного запобігання відхиленням у поведінці молоді.

Як підсумок варто зазначити, що сам Г. Сковорода у своїй освітній діяльності підтримував ідею народності виховання. Для справжнього вчителя, як зазначав філософ, характерною є чесність, скромність, безкомпромісність, кохання та повага до учня, служіння добру, освіченість. Отже, педагогічна спадщина Г. Сковороди, гуманіста та демократа, яскравого прихильника суспільного прогресу, є життєвим джерелом, з якого не одне покоління буде черпати наснагу та життєву мудрість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Євтух М. Проблема особистості вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Грааль науки*. 2021. № 5. С. 302–304. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.06.2021.057 (дата звернення: 26.01.2025).
2. Левченко Н. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова. *Григорій Сковорода і ми українці: Диво першого кроку і сила ініціативи: Кол. монографія*. 2023. С. 36–47. URL: https://doi.org/10.34142/978-966-998-596-5.2023.mg.36-47 (дата звернення: 26.01.2025).
3. Levytska O. Rethinking of Hryhoriy Skovoroda's legacy in the 21st century publishing. *The Journal of v. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Philology"*. 2022. No. 91. P. 21–30. URL: https://doi.org/10.26565/2227-1864-2022-91-03 (date of access: 26.01.2025).
4. Fedorchuk, O. Active Inactivity of Grigory Skovoroda as a Condition for Freedom and Creativity. *Pedagogical innovation: ideas, realities, perspectives*. 2024. No. 2. Vol. 33. P. 132–138. ISSN 2413-4139
5. Токар В. Григорій Сковорода як філософ і педагог. *Радіоелектроніка та молодь у XXI столітті: матеріали 25-го Міжнар. молодіжн. форуму, 20-22 квітня 2021 р.* – Харків: ХНУРЕ, 2021. – Т. 8. Конференція «Гуманітарні аспекти становлення інформаційного суспільства». – С. 8–9.
6. Denysenko V. Some aspects of the pedagogical heritage of H.S. Skovoroda and his significance for the modern teacher. Image of the Modern Pedagogue. 2022. Vol. 1, no. 4. P. 48–52. URL: https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-48-52 (date of access: 26.01.2025).
7. Abramovych S. Hrihoriy Skovoroda: Hidden discourses of personality and creativity. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy, Culture Studies, Sociology.* 2020. Vol. 10, no. 20. P. 23–33. URL: https://doi.org/10.34079/2226-2830-2020-10-20-23-33 (date of access: 27.01.2025).
8. Dovzhenko T., Nebytova I. The philosophy of the heart of Hryhoriy Skovoroda: A pedagogical view of the teachings of the outstanding Ukrainian thinker. *New Collegium*. 2022. Vol. 4, no. 109. P. 23–29. URL: https://doi.org/10.30837/nc.2022.4.23 (date of access: 27.01.2025).
9. Клевака Л. *Формування* особистості у педагогічній спадщині Г. С. Сковороди. 2022. URL^ https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/11474/1/Сковорода.%20Тези_90-92.pdf(date of access: 27.01.2025).
10. Serediuk V. The genesis of the idea of responsibility in legal philosophy. *Sociology of Law*. 2021. No. 2. P. 104–110. URL: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.16 (date of access: 27.01.2025).
11. Naida I., Derbak A. Philosophical views of Hryhoriy Skovoroda and their influence on national-patriotic education as a factor in improving public administration. *Public Administration and Customs Administration*. 2022. Vol. 35, no. 4. P. 10–14. URL: https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-4.2 (date of access: 27.01.2025).

REFERENCES

1. Ievtukh M. (2021) Problema osobystosti vchytelia u tvorchii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho. [The problem of the teacher's personality in the creative heritage of V. AT. Sukhomlinskoho.] *Hraal nauky*. № 5. S. 302–304. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.06.2021.057 (data zvernennia: 26.01.2025). [in Ukrainian].
2. Levchenko N. (2023) Bibliina hermenevtyka Hryhoriia Skovorody v ploshchyni naukovoi statystyky Leonida Ushkalova. [Biblical hermeneutics of Grigoriy Skovoroda in the plane of scientific statistics of Leonid Ushkalov]. *Hryhorii Skovoroda i my ukraintsi: Dyvo pershoho kroku i syla initsiatyvy: Kol. monohrafiia.* S. 36–47. URL: https://doi.org/10.34142/978-966-998-596-5.2023.mg.36-47 (data zvernennia: 26.01.2025). [in Ukrainian].
3. Levytska O. (2022) Rethinking of Hryhoriy Skovoroda's legacy in the 21st century publishing. *The Journal of v. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Philology"*. No. 91. P. 21–30. URL: https://doi.org/10.26565/2227-1864-2022-91-03 (date of access: 26.01.2025).
4. Fedorchuk, O. (2024) Active Inactivity of Grigory Skovoroda as a Condition for Freedom and Creativity. *Pedagogical innovation: ideas, realities, perspectives*. No. 2. Vol. 33. P. 132–138. ISSN 2413-4139
5. Tokar V. (2021) Hryhorii Skovoroda yak filosof i pedahoh. [Hryhoriy Skovoroda as a philosopher and teacher] *Radioelektronika ta molod u KhKhI stolitti: materialy 25-ho Mizhnar. molodizhn. forumu, 20-22 kvitnia 2021 r.* – Kharkiv: KhNURE. – T. 8. Konferentsiia «Humanitarni aspekty stanovlennia informatsiinoho suspilstva». – S. 8–9. [in Ukrainian].
6. Denysenko V. (2022) Some aspects of the pedagogical heritage of H.S. Skovoroda and his significance for the modern teacher. Image of the Modern Pedagogue. Vol. 1, no. 4. P. 48–52. URL: https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-48-52 (date of access: 26.01.2025).

7. Abramovych S. (2020) Hrihoriy Skovoroda: Hidden discourses of personality and creativity. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy, Culture Studies, Sociology.* Vol. 10, no. 20. P. 23–33. URL: https://doi.org/10.34079/2226-2830-2020-10-20-23-33 (date of access: 27.01.2025).

8. Dovzhenko T., Nebytova I. (2022) The philosophy of the heart of Hryhoriy Skovoroda: A pedagogical view of the teachings of the outstanding Ukrainian thinker. *New Collegium*. Vol. 4, no. 109. P. 23–29. URL: https://doi.org/10.30837/nc.2022.4.23 (date of access: 27.01.2025).

9. Klevaka L. (2022) *Formuvannia osobystosti u pedahohichnii spadshchyni H. S. Skovorody. [Personality formation in the pedagogical heritage of H.S. Skovoroda]*. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/11474/1/Сковорода.%20Тези_90-92.pdf(date of access: 27.01.2025). [in Ukrainian].

10. Serediuk V. (2021) The genesis of the idea of responsibility in legal philosophy. *Sociology of Law*. No. 2. P. 104–110. URL: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.16 (date of access: 27.01.2025).

11. Naida I., Derbak A. (2022) Philosophical views of Hryhoriy Skovoroda and their influence on national-patriotic education as a factor in improving public administration. *Public Administration and Customs Administration*. Vol. 35, no. 4. P. 10–14. URL: https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-4.2 (date of access: 27.01.2025).